

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ (ЛЕКСИКОЛОГИЯ, ЛЕКСИКОГРАФИЯ)
НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА (ЛЕКСИКОЛОГИЯ,
ЛЕКСИКОГРАФИЯ)
SOME PROBLEMS OF KYRGYZ LANGUAGE (LEXICOLOGY, LEXICOGRAPHY)

Курбанбекова А.О. – улук окутуучу, ЖАМУ Аксы колледжи

Аннотация: Бул эмгекте кыргыз адабий тили, анын лексикология, лексикография терминология жана грамматикасынын айрым изилдоого алына турган маселелери берилди. Мындан сырткары кыргыз элинин улуттук доорго чейинки колдонгон жазуулары да киргизилди.

Аннотация: В этой статье написано кыргызский литературный язык, его лексикология, лексикография, терминология и некоторые проблемы грамматики. Кроме этого включено письменность кыргызского народа до революционной эпохи.

Annotation: In this article was written kyrgyz literature language, it's lexicology, lexicography, terminology and some grammar problems. Also there included writing of Kyrgyz people before the revolutionary era.

Ачык сөздөр: адабий тил, улуттук жазуу, лексикология, лексикография, терминология, соз айкашы, грамматика, оозеки тил, байыркы турк тили, чагатай тили, араб тили.

Ключевые слова: литературный язык, национальный письменность, лексикология, лексикография, терминология, словосочетание, грамматика, разговорный речь, древний тюркский язык, чагатайский язык, арабский язык.

Key words: literature language, national writing, lexicology, lexicography, terminology, the word combination, grammar, spoken language, old Turkish language, chagatai language, Arabic language

Кыргыз тили – кыргыз элинин карым-катышынын негизги куралы. Ал Кыргыз Республикасында жана республиканын чегинен тышкары аймактарда жашап жаткан кыргыз улутунун бирдиктүү эне тили болуп саналат. Кыргыз адабий тили бүгүнкү күндө элибиздин коомдук турмушунун бардык чөйрөсүндө активдүү колдонулат.

Кыргыз эли эң байыркы элдердин бири катары өз башынан көптөгөн тарыхый окуяларды өткөргөн. Аталган эмгекте бул багыттагы керектүү тарыхый маалыматтар пайдаланылды. Ошого жараша кыргыз тилинин өнүгүшү да түрдүү өзгөчөлүктөргө ээ болуу менен өнүгүп келген. Анткени, окумуштуулар белгилегендей, элдин тарыхы менен тилдин тарыхы тыгыз байланышта каралат.

Демек, кыргыз тили байыркы мезгилдерден бери ар кандай кырдаалда өнүгүп келген. Ал бирде өз алдынча калыптанган тил катары жашаса, бирде башка тилдер менен аралашуу процессин башынан өткөргөн.

Октябрь революциясына чейинки мезгилде кыргыз урууларынын башы биригип, бирдиктүү мамлекеттик түзүлүшкө ээ болбой, чачыранды жашагандыктан, кыргыз тили да уруулук диалектилердин деңгээлинде кызмат өтөгөн. Бул учурда ал оозеки сүйлөшүү тилинин гана кызматын аткарган.

Элдин улут катары калыптанышы менен кошо анын бир белгиси болгон бирдиктүү улуттук тили да түзүлөт. Тарыхый маалыматтар боюнча кыргыз элинин улут катары калыптанышы жөнүндө ар түрдүү пикирлер айтылат.

Ошондой болсо да, кыргыз элинин өз мамлекеттүүлүгүнө ээ болуп, бирдиктүү улуттук түзүлүшкө биригиши Октябрь революциясынын жеңишинен кийин ишке ашкандыгын белгилесек болот.

Бирок ага чейин да кыргыз элинин арасынан чыккан сабаттуу өкүлдөрү тарабынан айрым жазма тилдердин колдонулгандыгын акыркы жылдардагы маалыматтар боюнча түшүнүүгө болот. Бул боюнча тилчи окумуштуулар, тарыхчылар тарабынан айтылган көз караштар иштин материалдарында колдонулду. Андай маалыматтар боюнча ал тилдер тил илиминде улуттук доорго чейинки жазма адабий тилдер катары каралат. Мындай тилдердин жалпы элге кеңири тарабагандыгынын бир канча себептерин да аныктоого болот.

Биринчиден, кыргыз эли көчмөн турмушта жашашкандыктан, туруктуу билим берүү жайы уюштурулбагандыктан, кат-сабатын жоюуга шарт болгон эмес.

Экинчиден, карапайым элдин бардык катмары кат таанып, сабаттуулукка ээ болууга мүмкүнчүлүгү болгон эмес.

үчүнчүдөн, элдин өкүлдөрү өздөштүргөн жазма тил элдин оозеки тилинен алыс болгон.

Мына ушундай шарттардан улам, көп жылдар бою окумуштуулар тарабынан кыргыз эли туташ сабатсыз болгон, же болбосо, кат тааныгандардын саны 1%ке да жеткен эмес деген пикрлер айтылып кыргыз эли колдонуп келген жазма тилдер такыр жокко чыгарылган.

Бул эмгекте улуттук доорго чейинки жазма тилдер катары кыргыз эли колдонуп келген байыркы түрк тили, орток түрки же чагатай тили, араб тили жөнүндөгү маалыматтар берилди. Алардын колдонулушун сакталып калган жазма булактар далилдеп турат.

Ал эми Октябрь революциясынын жеңишинен кийин кыргыз урууларынын башы биригип, бирдиктүү мамлекеттик түзүлүшкө ээ болушу, улуттук маданияттын жанданышы менен кошо кыргыз тили да өз алдынча өнүгүү жолуна түшүп, бирдиктүү улуттук тил, андан кийин улуттук адабий тил деңгээлине көтөрүлгөн.

Адабий тил – бул жалпы элдик тилдин негизинде калыптанып, андагы сөздөрдүн колдонулушу такталган, коомдо жашап жаткан ошол тилде сүйлөөчүлөрдүн бардык катмарын бирдей тейлеген орток тил.

Кыргыз адабий тили да жергиликтүү кыргыз диалектилеринин негизинде калыптанган. Ал жалпы элдик тилде эзелтеден бери калыптанып келген тилдик өзгөчөлүктөрдү өзүнө камтуу менен калыптануу жолуна түшкөн.

Кыргыз улуттук адабий тили - бүгүнкү күндө ар тараптан өнүккөн тилдин эң жогорку формасы. Ал оозеки жана жазуу формасында элдин коомдук турмушунун бардык тармактарында активдүү колдонулуп келе жатат.

Кыргыз адабий тили стилдик көп түрдүүлүккө да ээ. Бул анын коомдук турмуштагы аткарган кызматын байланыштуу аныкталат. Кыргыз адабий тилинин кыргыз диалект, говорлорунан айырмаланган атайын орфоэпиялык жана орфографиялык норма, эрежелери бар.

Кыргыз адабий тилинин илимий жактан изилдениши эки мезгилге бөлүнөт: кыргыз тилинин Октябрь революциясына чейин жана андан кийин изилдениши.

Октябрь революциясына чейин кыргыз тили атайын иликтөөгө алынган эмес. Айрым түрколог окумуштуулар тарабынан кыргыз тилинин айрым тилдик өзгөчөлүктөрү башка түрк тилдеринин материалдары менен салыштырылып каралган пикирлер айтылган.

Ал эми революциядан кийинки жылдары кыргыз тилин иликтөө тилчи окумуштуулар тарабынан колго алынып, анын натыйжасында тилдин бардык маселелери терең талданып келе жатат.

Эмгекте азыркы кыргыз адабий тилинин бардык бөлүмдөрү боюнча тилчи окумуштуулардын илимий эмгектери жөнүндө маалыматтар берилди. Ал кыргыз адабий тилинин ар тараптуу илимий изилдөө иштеринин объектисине айлангандыгын далилдеп турат.

Демек, кыргыз адабий тили - бүгүнкү күндө ар тараптуу өнүгүп келе жаткан тил деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Октябрь революциясынын жеңишинен кийинки алгачкы жылдарда кыргыз тили боюнча окуу куралдарын жарыкка чыгаруу менен катар сөздүктөрдү түзүү иши да зарыл милдеттерден болгон.

Лексикография - сөздүктөрдү түзүүнүн теориясы жана практикасы жөнүндөгү илим. Лексикографияда ар бир тилде түзүлгөн сөздүктөрдүн саясий, маданий жана тарыхый мааниси бар. Сөздүктөрдү түзүү ишинин жана сөздүктөрдүн бардык түрлөрүнүн алдына түрдүү илимий жана практикалык милдеттер коюлгандыктан, алардын түрлөрү көп.

Кыргыз тилинде сөздүктөрдүн көптөгөн түрлөрү иштелип чыккан. Алгачкы сөздүк К.К.Юдахин тарабынан «Кыргызча-орусча сөздүк» 1940-жылы түзүлүп, 1965-жылы 51 миң сөздү камтыган ошол сөздүк экинчи жолу толукталып, басылып чыккан. Аталган эмгек 1967-жылы түркология илиминин тарыхында биринчи жолу СССРдин Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон.

Окумуштуу бул сөздүккө киргизилген материалдарды эл арасынан 1926-жылдан баштап жыйнаган. Сөздүктө азыркы кыргыз адабий тилинин активдүү лексикасы дээрлик толук камтылып, тилде колдонулушу чектелген сөздөргө да орун берилген.

Ал эми кыргыз тилинин лексикология бөлүмү тилдеги сөз казынасын коомдогу өгөрүүлөргө байланыштуу үйрөтөт. Кыргыз тилчилери кыргыз тилинин лексикасынын байышын негизги эки булактан (ички жана тышкы) пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ылайык аныкташат¹.

Ички мүмкүнчүлүктү пайдалануу жолу менен лексиканын байышынын семантикалык, морфологиялык, синтаксистик жолдору бар.

Сырткы булактарды пайдалануу кыргыз тилине араб, иран, монгол, орус тилдеринен кирген сөздөргө байланыштуу чечилет. Башка тилдерден сөздөрдү кабыл алуу ар түрдүү мезгилге жана тарыхый шарттарга ылайыкталат. Ошондуктан тилдин лексикологиялык маселелери, негизинен, тарыхый аспектиде каралат. Буга байланыштуу кыргыз тилчилеринин айрым эмгектери кыргыз тилине башка тилдерден кирген сөздөргө арналган.

Кыргыз адабий тилинин азыркы өнүгүшүндө орус тили жана ал аркылуу башка тилдерден келип кирген сөздөрдүн мааниси чоң. Кыргыз лексикасын илимий жактан терең изилдөө боюнча академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз тил илимине кошкон салымы зор. Кыргыз тил илиминде лексикологиянын жалпы маселелерине арналган окуу китептери, тилдин лексикалык катмарлары, сөздөрдүн көп маанилүүлүгү, анын пайда болуу жолдору сыяктуу маселелер боюнча илимий - изилдөө багытындагы эмгектери 60-70-жылдарда жарала баштаган².

Бул жылдары лексикология маселелеринде чыгармалардын тилине изилдөө жүргүзүү иши да колго алынган. Тилдин лексикалык маселелери салыштырма-тарыхый методдун негизинде изилденүүгө тийиш. Кыргыз тил илиминде Б.М.Юнусалиевдин орусча жазылган

¹. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили.-Ф, 1978. 115-бет.

². Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери.-Б – Н, 2004.

«Кыргыз лексикологиясы» деген эмгегинде аталган метод колдонулган. Эски жазма эстеликтердин тилин иликтөөгө арналган эмгектерде да бул методду колдонууга аракеттер жасалган.

Кыргыз лексикологиясында топонимика маселелерине арналган эмгектер да жарык көрө баштаган. Мындай эмгектер аркылуу элдин тарыхы, анын башка элдер менен болгон карым-катышы, байланышы жөнүндөгү маалыматтар берилген. Ошондой эле лексикологиянын энчилүү аттарды изилдөөгө арналган бөлүмү - онамастика маселелери да иликтөөгө алынды. Бул маселелер боюнча окумуштуу Ш.Жапаров³ көптөгөн эмгектерин жараткан.

Белгилүү бир илимдин тармактарында, жалпы эле коомдук-маданий турмушта нерсе, көрүнүү, түшүнүк жөнүндө берилген ат термин деп аталат. Сөз менен терминдин ортосуна кээде чек коюлбай калышы да мүмкүн, анткени айрым сөздө белгилүү бир кесиптик чөйрөдө, илимде, техникада, искусстводо эң алгач термин катары алынат. Эгерде ал сөз жалпы элге тарабастан, белгилүү кесиптик чөйрөдө кала берсе, андай сөз термин катары кала берет. Тескерисинче, термин катары колдонулган сөздөр жалпы элге таралып, алар шчщн түшүнүктүү болуп кетсе, ал кадыресе сөздөрдүн арасына кошулуп кетет.

Терминдер, негизинен, эки түрдүү жол менен түзүлөт:

1. Эне тилдеги сөздөрдү термин катары пайдалануу аркылуу;
2. Башка тилден кирген сөздөрдү термин катары алуу.

Терминдер тилде маанилүү орунду ээлегендиктен, аларды тартипке келтирүүгө дайыма көңүл бурулат. Кийинки мезгилдерде илимдин түрдүү тармактары боюнча терминологиялык сөздүктөр түзүлүп, кыргыз терминологиясы боюнча кыйла илимий-изилдөө иштери жүргүзүлгөн.

Кыргыз тилинин терминология маселелерин тартипке келтирүүдө бүгүнкү күндө да кыйынчылыктар, кемчиликтер орун алып келе жатат. Анын бир көрүнүшү катары кээде башка тилдерден кирген терминдерди которууга мүмкүн болбосо да, түшүнүксүз сөздөр менен кыргызчалоого аракеттери жасалууда.

Терминология маселелери боюнча алгач 20-жылдардан тартып эле басма сөз беттеринде өз учурунда токтомдор, чечимдер, сын макалалар кеңири жарыяланып келген. Азыркы кыргыз адабий тилинин сөздүк составында терминологиялык лексика кеңири орун ээлеп, жазма адабий тил оозеки сүйлөшүү тилинен өзүнүн терминологиялык байлыгы боюнча айырмаланып турат.

Алгачкы терминологиялык сөздүктөр 30-жылдарда эле түзүлгөн⁴.

Кыргыз тилинин терминология маселелерине белгилүү окумуштуу Ж.Ш.Шүкүров, андан кийин академик Б.Ъ.Орузбаевалар ийгиликтүү салымдарын кошушкан. Кыргыз тилинде терминдердин колдонулушу боюнча тактай турган маселелер дагы эле арбын. Анткени терминдердин бардыгын кыргызчалап колдонууга мүмкүн эмес экендиги эске алынбай, аларды которуу иштеринде түшүнүксүз көрүнүштөр, чаржайыттыктар орун алып келе жатат.

4. Кыргыз тилинин грамматикалык маселелеринин изилдениши.

Кыргыз тилинин грамматикалык маселелерин иликтөөгө арналган айрым эмгектер 30-жылдардан баштап колго алына баштаган.

Профессор И.А.Батманов кыргыз тилинин илимий-сыпаттама грамматикасын иликтеген эн биринчи изилдөөчү катары 1939-1940-жылдары «Грамматика киргизского языка» деген аталыш менен өз эмгегин жарыкка чыгарган.

⁴. Орузбаева Б. Кыргыз терминологиясы.-Ф, 1983. 65-бет

Ал эми 40-жылдары Х.Карасаев кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасын иликтөөгө алган. Кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүн илимий жактан терең изилдөөдө орус тил илиминдеги, жалпы түркологиядагы жетишкендиктер кеңири пайдаланылган.

Кыргыз тилинин морфологиясы боюнча жаралган илимий эмгектерде сөз түркүмдөрүн бөлүштүрүүнүн принциптери, грамматикалык форма, грамматикалык маани, грамматикалык категориялар жөнүндөгү маселелерге кеңири орун берилген.

50-жылдардан тартып кыргыз тилчи окумуштуулары тарабынан сөз түркүмдөрүнүн дээрлик бардыгы илимий негизде изилдене баштаган⁵.

Кыргыз тилинин синтаксис маселелери 50-жылдардан баштап изилдене баштаган. Грамматиканын синтаксис бөлүмүнүн негизги тармагы болгон – сөз айкашынын, жөнөкөй сүйлөмдүн жана татаал сүйлөмдүн синтаксистик маселелери өз алдынча изилдөөгө алынган.

Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча А.Жапаров⁶ бир топ эмгектерин жаратып, илимий чөйрөгө жана окурмандарга тартуулаган.

Сөз айкашынын синтаксиси боюнча илимий-изилдөө иштери Ы.Жакыпов, А.Жапаров, А.Турсунов сыяктуу окумуштуулар тарабынан колго алынган. Кыргыз тил илиминде сөз айкаштарынын мүнөздүү белгилери, эркин жана туруктуу сөз айкаштары, сөз айкашы жана сөз, сөз айкашы жана сүйлөм, атоочтук жана этиштик сөз айкаштары сыяктуу орчундуу маселелер илимий негизде такталган. Андан кийинки жылдары көптөгөн тилчи окумуштуулар тарабынан кыргыз тилинин грамматикалык маселелери ар тараптуу иликтөөгө алынып келе жатат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили.-Б.:Кыргызстан, 1998.
2. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили.-Ф.:Мектеп, 1978.
3. Биялиев А. Адабий тил жана анын нормасы.-Б.:Учкун, 2002.
4. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили.-Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1996.
5. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси.-Ф.:Мектеп, 1979.
6. Жапаров Ш. Кыргыз тилчилери.-Бишкек-Нарын, 2004.
7. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология.-Б.:Кыргызстан, 1998.
8. Орузбаева Б.Ё. Кыргыз терминологиясы.-Ф.:Мектеп, 1983.
9. Орузбаева Б. Кыргыз тил илими.-Б.:Илим, 2004.
10. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы.-Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997.
11. Сартбаев К.К. Кыргыз тилинин изилдениши.-Ф.:Мектеп, 1981.
12. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы.- Ф.:Мектеп, 1971.
13. Сартбаев К.К. Тил илиминин маселелери.-Ф.: Илим, 1987.
14. Сыдыков Ж. Байыркы кыргыз эли-кыргыз тили.- Б.:Бийиктик, 2002.
15. Тенишев Э. Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили жөнүндө(Алатоо, 1989. №9).
16. Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилер.-Ф.:Мектеп, 1970.
17. Урстанбеков Б., Чороев Т. Кыргыз тарыхы.-Ф.:КСЭ, 1990.
18. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер.-Ф.:Илим, 1985.

⁵. К.Сартбаевдин эмгегинде, 46-52-беттер.